

המסע המופלא של העברית

סיפורה של העברית משתרע על פני אלפי שנים. העברית עברה גלגולים ותהפוכות, יחסים משתנים בין לשון הדיבור ולשון הכתב, שרדה והתעשרה ממגעים עם תרבויות ולשונות, וחוללה מהפכה יחידה במינה: מעבר משפת הקודש לשפה אופפת כל במרחב הגאוגרפי שבו נולדה

המסע המופלא של העברית הוא מסע לשוני היסטורי המתפרש על מעל 3,000 שנה. במסע הזה היו לעברית סיבות רבות להיעלם, להיקבר בחרסים עתיקים ולהישכח. היא הייתה שפה של ממלכה קטנה, מפוצלת לשבטים, בדומה לממלכות קטנות מצפונה, מדרומה וממזרחה שיצרו אף הן שפה משלהן אך לא שרדו. זה לא קרה. קרה ההיפך, ולמעלה מזה. העברית שרדה את חורבן הממלכה, הגירוש והגלות שלבשו צורה ופשטו צורה לאורך הדורות, ותוך כדי תהפוכות ההיסטוריה היהודית שבה ושוב ושוב והמציאה את עצמה מחדש. בכל שלב חדש נותרו בידיה נכסי השלב הקודם, והיא הוסיפה עליהם עוד ועוד מילים, כללי התנהגות, סגנונות, טקסטים חדשים שהלכו ונערכו זה על זה. ובתוך אלה הותירה נכס צאן ברזל המהדהד את השפעתה על תרבות העולם: התנ"ך.

לא די בהישרדות. התפתחות השפה מצויה במתח בין שני יסודות סותרים: כוחות משמרים של השפה ודובריה; ודינמיקה של שינוי מתמיד. שפה העוסקת בשימור בלבד קופאת ומועדת להתנוונות, שפת המושפעת בלבד נטמעת ונעלמת.

מה הסוד שאפשר גם את הישרדות השפה העברית וגם את הצמיחה המתמדת? ליכולת ההישרדות והשימור חברו כמה תנאים, הנכונים גם ביחס לשפות אחרות המוכרות לנו היום. אפשר למנות בה ארבעה יסודות שכל אחד מהם הוא תנאי הכרחי, ויחד הם יוצרים לכידות ויציבות:

קהילה דוברת. שפה זקוקה לקהילה שתשמור על חיוניותה. שפות שקהילתן נכחדה נכחדו עמה, ותהליך היכחדות שפות נמשך עד היום. קהילות לשוניות רבות איבדו את לשונן הייחודית. לעברית תמיד היו קהילות ששימרו אותה. שבטים, ממלכות, כוהנים ולויים, ישיבות, קהילות גולה וקהילות ישראליות ומודרניות. הקהילות השתנו במרחב ובאופי חיי הקהילה, אבל הן המשיכו להעביר את לפיד העברית במעין מרוץ שליחים היסטורי מתמשך.

כתב ואוריינות. הקהילה היהודית המוכרת לנו הייתה תמיד קהילה אוריינית, ולכך תרם כתנאי הכרחי וכמניע אימוץ הכתב הכנעני פיניקי וממנו צמיחת הכתב העברי. קהילה אוריינית היא קהילה שחבריה יודעים קרוא וכתוב, עוסקים בלימוד ומנחילים את השפה לדורות הבאים. האוריינות נמשכת מימי תקופת המקרא המוקדמים, דרך עולם הישיבות, קהילות הערים בתפוצות והיישוב החדש בארץ ישראל: יהודים עסקו בלימוד, כתיבה והוראה.

אתוס משותף. אתוס הוא מכלול של רעיונות ואמונות המנחים את חיי הקהילה ואת חיי היחידים שבתוכה. אין קהילה ללא אתוס, גם אם הוא אינו תמיד מפורש ומנוסח. עם זאת, קהילות יוצרות אתוסים גם אם אינן חברות אורייניות, והן משמרות אותם בשפת הדיבור באמצעות טקסים

ופולחנים. ייחודו של העם היהודי שהוא שמר על אתוס משותף גם בגלגולי השינוי ההיסטורי. לאורך הדורות האתוס בא לידי ביטוי באמונה באל אחד ובשליחיו, כוהנים כנביאים, ומאוחר יותר באמונה בחכמים וברבנים שלהן הסמכות לפרש את הכתוב. האתוס המשותף היה תנאי הכרחי לכך שטקסטים ימשיכו להיכתב ולעבור מדור לדור, ואף להיות מובנים ומרכזיים בעיצוב החיים היהודיים. בעידן המודרני קיבל האתוס צביון חדש, כשהוא חובר לאתוסים רחבים יותר, אתוס הנאורות ואתוס הלאומיות. לאתוס ההשכלה ולא אתוס הציוני תפקיד חשוב בשלבים המודרניים של התפתחות העברית.

דקדוק יציב ומנוסח. לכל שפה יש דקדוק. דקדוק היא מערכת הכללים הלשוניים שהדוברים משתמשים בהם באופן אוטומטי בשפה. למשל, בשפתנו אומרים "העגבניות האדומות", באנגלית לא תהיה לצירוף המשמר את המבנה העברי *the tomatoes the reds* משמעות, כפי שאנו לא נאמר 'האדומות עגבניות' כדרך האנגלית ושאר שפות אירופה. גם דרך יצירת המילים בעברית ובערבית שונה מאוד מדרך היצירה בשפות אירופה, שלא לדבר על שפות מזרח אסיה. הדקדוק אינו מערכת מוכתבת, אלא הדרך האורגנית שבה מתחברות המילים זו לזו ויוצרות משמעות. ניסוח הדקדוק הוא שלב מאוחר, המוכר לנו בעת העתיקה רק ביוונית ובשפות הודיות. לרוב השפות המדוברות היום בעולם אין דקדוק מנוסח. ניסוח הדקדוק מאפשר לעצב ולייצב את השפה, לשמר את עקרונותיה, לקבוע כללים מחייבים ולהנחיל את השפה לדורות הבאים.

כל אלה הם כוחות שימור. היכן הם כוחות החידוש?

שפה מתחדשת בתהליכים טבעיים. חלקם מתרחשים בתוך גבולות השפה הקיימת: דובריה ומשמריה מעשירים את אוצר המילים שלה ומרחיבה את עולם המשמעים בתוך אוצר המילים הקיים, מוסיפים מבנים תחביריים ומעדכנים את כללי הדקדוק. כך למשל שימשה המילה 'יחס' במקרא במשמעות שושלת משפחתית, בלשון חכמים היא הרחיבה את משמעותה ליחסים בין בני המשפחה. בלשון ימי הביניים הורחבה משמעותה לזיקה בין גורמים שונים, בעיקר בטיעונים לוגיים. בעברית החדשה היא התרחבה גם למגעים וזיקות שבין אדם לחברו.

לצד זה, שפה מתפתחת ומשתנה במגע מתמיד עם לשונות אחרות. המפגש נוצר באמצעות מגע ישיר עם דוברי שפה אחרת, כיבוש, חיים רצופים של קבוצת מיעוט בסביבת רוב הדוברת את שפתה, והתפתחות טכנולוגית המחישה את תפוצת שפות מסוימות. במקרה של העברית יש למפגש עם שפות רבות לאורך ההיסטוריה תפקיד מרכזי ומכריע בצמיחת השפה, ביכולת שלה להשתנות ולהתגמש, ובכך לחזק את שרידותה.

לפני נצא למסע נברר איך קוראים לנוסע, או לנוסעת. המקרא אינו מכיר את המונח 'לשון עברית'. במקרא מדובר כמה פעמים על 'שפה יהודית', כמו בנחמיה פרק יג: "גם בַּיָּמִים הָהֵם רָאִיתִי אֶת־הַיְּהוּדִים הַשִּׁיבּוֹ נָשִׁים אֲשֶׁר־דִּיּוֹת עֲמֻנִיּוֹת מוֹאֲבִיּוֹת: וּבְגִיָּהֶם חֲצִי מְדַבֵּר אֲשֶׁר־דִּיּוֹת וְאֵינָם מְפָרִים לְדַבֵּר יְהוּדִית וְכָל־שׁוֹן עִם וְעַם". באחת מנבואותיו מנבא ישעיהו שהמצרים יקבלו את שפת התורה ואומר: "בַּיּוֹם הַהוּא יְהִי חֵמֶשׁ עָרִים בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם מְדַבְּרוֹת שְׂפַת כְּנָעַן וְנִשְׁבָּעוֹת לַה' צְבָאוֹת". בספר היוזבילים שנכתב לאחר חתימת המקרא מופיעה לראשונה התיבה "לשון עברית". ספר בן סירא מציג את העברית כלשון היהודים מתקופה זו. המשנה מתייחסת לכתב העברי, בהנגדה לכתב היווני, בעיקר בדיני גיטין. בתלמוד מופיעה 'עברית' בהתייחסות לדיבור או לכתב נפוצה יותר. הצירוף המלא 'לשון עברית' קונה אחיזה בלשון ימי הביניים.

במסע שלנו אני מציע שתים עשרה תחנות. בכל תחנה אפשר יהיה להצביע על יסודות משתנים של שימור וגורמים משתנים של שינוי.

התחנה הראשונה במסע שלנו היא תקופת הדמדומים הטרומ מקראית. אנו יודעים מעט על שבטי ישראל וממלכתה בארץ ישראל לפני ימי הנביאים והשופטים. סיפורי הנדודים מחרן ולמצרים אינם יוצרים קו זמן המאפשר לנו לקבוע מתי ואיך התגבשה השפה המשותפת. אנחנו יכולים להעריך שנדרשו כמה מאות שנים כדי ליצור שפה מגובשת ועשירה דייה שתאפשר את יצירת המקרא, וכי היא נוצרה כאן בארץ ישראל. חשוב לזכור שהעמים שחיו בכנען כבר היו בעלי רפרטואר ספרותי עשיר, כפי שמלמדות יצירות קנוניות ממסופוטמיה ומאוגרית, ועושר התרבות שהתגבשה בכנען עומד גם ברקע היצירה המקראית.

לשפה שהתגבשה באותן מאות חברו השפעות לא מעטות, מן האכדית, הבבלית וכנראה גם המצרית, שהשאירו חותם על אוצר המילים והיוו בסיס ליצירת התחביר המקראי. מן האכדית אפשר להצביע על מילים כמו 'היכל' ו'סולם' כהשפעה ישירה, וכן שמות החודשים העבריים. מכתבי תל עמארנה מן המאה ה-14 לפני הספירה חושפים כבר שפה מעורבת, אכדית-כנענית. סיפור משה בתיבה מכיל כמה מילים מצריות שחדרו לעברית בתקופה הקדומה, כמו אחו, יאור וסוף. ואולם, מבנה השפה הקדומה ודרך יצירת המילים קרובים לשפות הצפון-מערבית, ביניהן המואבית, האוגריתית ובמידת מה הארמית והסורית.

האם יש רגע מכונן שבו הקהילות הארץ ישראליות גיבשו שפה אחת? ככל הנראה זה לא קרה. בארץ ישראל התפתחו דיאלקטים של שפה מדוברת, שעל חלקם יש לנו לא יותר מהשערות. באחד מהם, הדיאלקט של יהודה, החלה להתפתח לשון בינונית וגבוהה ויצירות ספרותיות. הדעה הרווחת היא שהשירה המקראית הקדומה נוצרה בתקופה הקדם-מקראית, היא נמסרה מפה לאוזן ושולבה במקרא.

התחנה השנייה היא ימי איחוד השבטים והקמת הממלכה. בתקופה הזו, שהשתרעה על פני מחצית האלף הראשון לפני הספירה, גובשו סיפורי התנ"ך, חלקם כשפת סיפור, חלקם על פי מתכונת פואטית כגון דברי הנביאים. את חוקרי העברית הטרידה וממשיכה להטריד השאלה מהי השפה המדוברת העומדת ברקע כתיבת התנ"ך עד גלות בבל, ומה היחס בינה לבין שפת התנ"ך. חוקרים לא מעטים, שעמדו נדהמים מול האיכות הספרותית של סיפורי המקרא והנבואה, טענו בלהט שלא יתכן שמדובר כאן במשלב גבוה של שפה מדוברת, בנוסח המוכר לנו היום בשפות העולם. העילית התרבותית דיברה בשפה גבוהה ומורכבת, העם בשפה פשוטה המכילה מאפיינים שונים. החוקר יעקב שביט טען במאמר בהארץ שכותבי התנ"ך לא ציפו שבני הדור יבינו אותם, וכיוונו את לשונם לדורות הבאים. הראיה החותכת לכאורה היא סדר הזמנים במקרא, הנשמע מוקשה עד היום גם לקורא המודרני. יש בו לכאורה היפוך של עבר ועתיד, באמצעות הוספת ו' לפני הפועל. במשפט מספר בראשית הפותח את סיפור מגדל בבל נכתב "וַיְהִי בְּנִסְעָם מִקֶּדֶם וַיִּמָּצְאוּ בְקֶעָה בְּאֶרֶץ שְׁנַעַר וַיִּשְׁבוּ שָׁם". במשפט שלושה פעלים בעתיד, וכולם מייצגים שפת עבר, וכך זה לאורך המקרא כולו. לעיתים מופיעה ו' לפני צורת עבר והיא מתייחסת לדברים העתידים להתרחש. לכאורה, לא יתכן שאדם מן היישוב יחליף כך עתיד בעבר ועבר בעתיד.

על הטענה הזו חולקים אחרים. לטענתם אין אפשרות או מניע להניח שסיפורי המקרא נועדו לגניזה לדורות הבאים, ואני אחוז בדעתם. אופיים של הטקסטים המקראיים הוא סיפורי-רטורי. הסיפורים המיתיים-היסטוריים כתובים כדרך שמספר בעל פה פונה לקהל מאזינים כדי לשכנע

אותו בגדולתו של האל ובמעמדו של שליחיו. דברי הנבואה, שיש בהם יסודות פואטיים, נועדו לחדור ללבבות הציבור ואנחנו יכולים לדמות את הנביא עומד ונושא את המשא שלו בפני ציבור בכיכר העיר. ללא הצורך לעצב את עמדות הציבור, לבנות נראטיב, אין לסיפורים האלה טעם ותפקיד.

יתר על כן, מה שנשמע לנו היום כשפה גבוהה ומליצית אינו נשמע כך בהכרח לבני דור המקרא. הקושי העיקרי שלנו בקריאת התנ"ך אינו אוצר המילים ואפילו לא מבנה המשפטים המקראי, שהוא תמציתי ופשוט יחסית, אלא כאמור מערכת הזמנים. חקר השפות השמיות מגלה לנו שאין מדובר בהיפוך שרירותי אלא במערכת זמנים שונה, המצויה גם בשפות קרובות כמו שפת אוגרית. ו' אינה מהפכת אלא היא חלק מהמערכת הזו, והמערכת משקפת לפחות בחלקה תפיסת זמן הבנויה על יחסיות ולא על זמן מוחלט. תפיסת זמן יחסית מוכרת לנו משפות אירופה, מול מערכת הזמן המוחלט של העברית החדשה, שהיא ביסודה מלשון חכמים, שאליה עוד נגיע.

קריאה בשפת עכשווית בספר בראשית, בליווי שינוי מחשבתי קל, תספר לנו את הסיפור הבא: "אברהם השכים בבוקר, חבש את חמורו ולקח את שני נעריו אתו ואת יצחק בנו, ביקע עצי עולה והלך אל המקום אשר אמר לו אלוהים". מכירים? כך מתחיל סיפור העקידה, ופרט לזמנים הוא כתוב בעברית עכשווית ממש.

ומה באשר לאוצר המילים? במקרא כ-8,000 מילים, היינו, ערכים מילוניים נפרדים. האם מדובר במילים גבוהות ומליציות? ממש לא. חלקן נשמעות לנו מליציות היום כי אינן בשימוש, רובן מוכרות לנו היטב, משמשות בחיי היומיום ובתקשורת. אוצר המילים של התנ"ך מכסה לפי אסכולות שונות בין 10%-20% מהשפה המודרנית, אבל בדיבור יומיומי שלנו כשני שלישי מן המילים הן מקראיות. אלה מילים המכסות תחומי חיים רחבים המשותפים לתנ"ך ולנו כאנשים מודרניים. גם שיעור ניכר ממטבעות הלשון העברית המודרנית מקורן במקרא, מ"מצא חן בעיני" ו"חולה אהבה", ועד "גולת הכותרת" או "היה נר לרגליו". הסיבה לנוכחות המרשימה הזו היא שהתנ"ך משקף תרבות חיים שלמה, ומתייחס לשדות סמנטיים המשמשים אותנו גם היום. איברי גוף כמו פנים, עיניים, פה, רגליים ובטן ואפילו כליות וטחורים מופיעים במקרא. בני משפחה כמו אב, אם, אחות ודוד, כולם שם. נופי הארץ: הר וגיא, ים ונחל. מוסדות השלטון: ממשלה, שרים, שוטרים וקצינים העבירו את זמנם בישיבות עבודה וניהול חיי הציבור כבר במקרא. התנ"ך מספק שמות לרגשות בסיסיים כמו אהבה, שנאה, קנאה, כעס ופחד. סיפורי המקרא פיגורטיביים, אין בהם כמעט מילים מופשטות, ומשפטיהם קצרים ומגובשים. קחו למשל את חמשת המשפטים הבאים מתחומי חיים שונים:

- כואב לי הראש
- אחיו ביקר את אמו
- הנוף מפסגת ההר יפהפה
- אני אוהב/אוהבת אותך
- שר הביטחון הכריז לפני מדינת ישראל לשלום.

אין מילה אחת בחמשת המשפטים האלה שאינה מקראית. ואם אנחנו משתמשים במילים האלה בחיי היומיום, אין כל סיבה להניח שהן לא היו מוכרות לבני הדור ההוא.

התחנה השלישית היא ימי הבית השני. זו אחת התקופות המרתקות והחידתיות במסעה של העברית. לכאורה יש כאן המשך של הלשון המקראית, למעשה מדובר בתקופת מעבר שהנסתר בה רב על הגלוי. דוברי הדיאלקט היהודי הוגלו מן הארץ, והציבור שנותר בה לא היה ככל הנראה ציבור אורייני, והוא דיבר בדיאלקטים שונים. נותרו בה רבים מדוברי הדיאלקט הגלילי, ועל פי השערה גם דוברי דיאלקט דרומי.

דוברי העברית המשכילים עזבו לבבל וצאצאיהם שבו ארצה כעבור כיוכל שנים, אולם הם כבר היו דוברי ארמית. בארץ נותרו קבוצות לא משכילות שדיברו דיאלקטים שונים, רובם צפוניים, השונים מהדיאלקט הירושלמי. הארמית באותם ימים הייתה הלשון הבינלאומית ושפת הפקידות, והמסחר בכל מקום התנהל בארמית. בעבר הירדן נראה רוב האוכלוסייה כבר דיברה ארמית. הלשונות הכנעניות המקומיות, כדוגמת המואבית והאדומית, נזנחו. דוברי העברית היו מוקפים בדוברי ארמית, ומכיוון שהעברית והארמית שפות אחיות, דוברי העברית הבינו ארמית בקלות ויכלו להשתמש בה.

הגולים ששבו ארצה הקימו מחדש את בית המקדש, וגם המשיכו ליצור סיפורים ודברי נבואה. אלא שמערכת היחסים בין לשון הדיבור לבין העילית הישנה-חדשה השתנתה. על מערכת היחסים הזו יש דעות שונות ואף מנוגדות. יש טענה ששפת הדיבור בארץ ישראל הייתה בליל לא מוגדר, בדיאלקטים שונים. אנשי עזרא ונחמיה, שהחשיבו מאוד את המגע עם העם, אפשרו ליסודות ממנו להיכנס לכתבים המאוחרים. קשה לקבל את הטענה הזו, שאינה מכירה באפשרות של מערכת אלטרנטיבית, ואינה מציעה אפיון של ההשפעות השונות. טענה רווחת ובעלת תוקף רב יותר היא שהדיאלקט הצפוני-גלילי, השונה במאפיינים רבים מן הדיאלקט הירושלמי, הפך בשנות הגלות לשפת הדיבור השלטת. גולי בבל ששבו לארץ ודיברו כאמור בארמית פגשו כאן את דוברי הדיאלקט הגלילי.

נוצרה אפוא שפה רבת דיאלקטים ורבת השפעות מלשונות הסביבה. כותבי הספרים המאוחרים רצו להמשיך את השפה המקראית, אבל לשון המקרא חדלה לחיות, והעברית הייתה עתה מגוונת יותר, חדורה השפעות חדשות. חלקים מדניאל ומעזרא נכתבו ארמית, והארמית צצה מכל פינה לשונית בספרים המאוחרים, כשהיא משאירה עקבות ברורים באוצר המילים ודרכי יצירת המילים. על מגילת אסתר נכתב שהיא "ארמית במסווה עברי". בספרים אלה נמצא גם מילים פרסיות שהגיעו אליהם ככל הנראה בתיווך ארמית, כמו פתגם, זמן ודת. המילה 'מלכות' מבושרת את הסימט העברית – ות, שהתפשטה בלשון חז"ל במקום המילה המוקדמת 'ממלכה', ומשמשת היום אך אין לה כמעט גילויים בעברית של בית ראשון.

התחנה הרביעית היא תקופת התנאים. לאחר חתימת המקרא, 200 לפני הספירה, נחתם גורלה של שפת יהודה. היא חדלה לשקף שפה חיה, ונחתמה יחד עם המקרא בספרי התנ"ך ובמידה רבה בספרים החיצוניים שלא נכנסו אליו. עד מרד בר כוכבא שלט בארץ ישראל הדיאלקט הגלילי, ועתה הוא שימש גם כמשלב בינוני וגבוה. התוצר העיקרי שלו הוא המשנה, אך בתקופה זו נכתבו טקסטים רבים נוספים שהרחיבו את ההיכרות שלנו עם הדיאלקט הזה, שהפך לשפה מעין עצמאית.

ההבדלים בין השפה המשנאית לבין השפה המקראית גדולים, כמעט בכל היבט: באוצר המילים, במבנה המשפט המקובל, ובמידת מה גם במורפולוגיה. שפת המשנה מעניקה לעברית

יכולות חדשות. הרטוריקה המקראית מומרת בדיאלוג, בהידיינות, בהיקשים. היא מתאימה יותר כשפת לימוד. היא מעניקה לעברית מבנה זמנים נהיר יותר. כמו כן העשירה שפת המשנה את העברית באלפי מילים חדשות. על 8,000 המילים המוכרות מן המקרא נוספו כ-8,000 מילים חדשות לפחות.

הבה נקשיב למובאה הבאה ממסכת עדויות, שיש הרבה מה ללמוד ממנה גם מבחינתה תוכנה: "עקביא בן מהלאל העיד ארבעה דברים. אמרו לו: עקביא, חזור בך בארבעה דברים שהיית אומר, ונעשך אב בית דין לישראל! אמר להן, מוטב לי להיקרא שוטה כל ימי, ולא ליעשות שעה אחת רשע לפני המקום, שלא יהיו אומרים 'בשביל שררה חזר בו'". מערכת הזמנים פשוטה: העיד, אמר, חזר, ובעתיד - נעשך. השיח גמיש ושווה לכל נפש. רוב המילים כבר מופיעות במקרא, אבל יש כבר שימושים חדשים: 'המקום' כמילה נרדפת לאלוהים או לשכינה; 'אב בית דין' כראש מערכת המשפט. למילה המקראית 'שביל' נוספה ב' ונוצרה מילת היחס המשנאית 'בשביל'. מונחי יסוד כמו גירושין, נישואין ופיטורין מקורם ארמי. בטקסט מילים שאינן מופיעות במקרא, כגון הפועל הנפוץ 'חזר', וכן צירוף הלשון 'חזר בו' במשמעות שינה את דעתו. גם המילים 'מוטב', 'שררה' ו'שוטה' אינן מופיעות במקרא.

השפה המשנאית יצרה בעברית זוגות מילים נרדפות. 'עץ' המקראית מול 'אילן' המשנאית, 'אוויל' המקראית מול 'טיפש' לצד 'שוטה' התלמודית; 'ארוחה' מול 'סעודה' ו'יבם' מול 'גיס'. במקרים אחרים משתלטת מילה נדירה במקרא על שפת המשנה ומעלימה את המילה המקראית. כך השתלטו 'זמן' על 'עת' ו'דין' על 'משפט'.

השפה המשנאית נפתחה להשפעה מסיבית של שתי שפות על העברית. הארמית כבר הרימה את ראשה במילון המקראי, והיא מהווה גורם מרכזי בעיצוב שפת המשנה. לצד מילים ארמיות שעברו שינוי התאמה לעברית כמו זמן ודת שהזכרתי לעיל, אין לתאר את שפת המשנה, וגם את שפתנו היום בלי מילים המשמשות אותנו כנתינתן. אבא ואמא, אתר, קושיה, הלוואי, דווקא ומילא, ברי ושמא ועוד מאות רבות. פעלים כמו לסייע, לעסוק, לשפר ולשעבד הגיעו מן הארמית.

לזירה נכנס השחקן החדש: היוונית. העברית באה במגע עם היוונית החל מן המאה הרביעית לפני הספירה, עם כיבושי אלכסנדר מוקדון, והמגע הזה נמשך עד תקופת הכיבוש הערבי במאה השביעית לספירה. נותרו ממנה ונגזרו במהלך הדורות מאות מילים כמו בסיס, סנדל, אוויר וסימן. לצידן מילים שהמבנה היווני בולט בהן כמו פולמוס ובולמוס, אצטדיון, אנדרלמוסיה, תאטרון ורבות אחרות. מן המילים האלה ואחרות נגזרו במהלך התפתחות השפה פעלים כמו לסמן, לבסס, להתפלמס ולהתפייט, ומילים חדשות כמו אווירון. גם הלטינית תרמה את חלקה לשפת המשנה, במילים כמו אסלה, לבלר, קנס ווילון. עם זאת, שפות אלה, יוונית ולטינית, לא השפיעו על הדקדוק המשנאי המיוסד על המבנה השמי. מזלה של שפת המשנה שהיו לרשותה מאות שנים של שפה חיה וטבעית, שביססו אותה כרובד עצמאי בגלגוליה של העברית.

5

התחנה החמישית היא תקופת האמוראים, שנות היצירה של התלמוד והמדרשים. גם דינה של שפת המשנה היה לגסוס כשפה חיה. יהודים בארץ ישראל ובבבל עברו לדבר בשפת הסביבה, בלינגואה פרנקה של אותם ימים, הארמית. השערה רווחת היא שהשפה שבה דיברו היהודים כשפה עממית הייתה שפה היברידית, ארמית-עברית. טענה מחמירה יותר היא שהיהודים דיברו

ארמית בלבד, אך בדיון ההלכתי העשיר עירבו את העברית כשפת המקרא, שהוא התשתית לשיח החכמים, וכך נוצר ערבוב השפות המפורסם של התלמוד.

במסעה של העברית אנחנו נוסעים בזמן לאורך מאות שנים של שפה מעורבת, הנשמרת בטקסטים העוברים מדור לדור באמצעות מערכת החינוך והלימוד והדגש על הגֵבֶר היהודי האורייני. השפה הזו מחזקת את מה שהעניקה לשון המשנה: גמישות תחבירית, אוצר מילים ושורשים מתרחב, מטבעות לשון ועוד. בתקופה זו גדל מאוד ארסנל מילות המושג, המאפשרות שפה מכלילה. הפועל הנפוץ לַכָּר זוכה למונח ביניים במקרא, 'כיפורים', ולמונח מופשט ומכליל בלשון חכמים: פְּרָה, ובמדרש: כפרת העוונות. אם נכתב במקרא על דרך הסיפור "ויעקוד אברהם את יצחק בנו", אנו מוצאים במדרשים את הצירוף 'עקידת יצחק'. במאות החמישית והשישית מתפרץ מעיין נוסף, והוא הפיוט הקדום, המעשיר את השירה בכלים ובאמצעים חדשים.

כדי להדגים את המציאות הלשונית בארץ ישראל באותם ימים, אחתום את החניה בתחנה המסעירה של לשון חכמים במובאה מן התלמוד הירושלמי: "ד' לשונות נאים שישתמש בהם העולם, ואלו הם: לעז [יוונית], לזמר, רומית לקרב, סורסי [ארמית] לאיליה [קינה], ועברי לדיבור [בפרשנות – דיבור צח, דיבור של לשון הקודש]".

6

התחנה השישית היא ימי הביניים המוקדמים. את תום ימי לשון חכמים וראשית ימי הביניים בהיבט התרבותי והלשוני אנחנו מונים מימי הגאונים. הגאונים היו ראשי הישיבות בבבל ובארץ ישראל החל מן המאה השביעית ועד המאה ה-11, ונחשבו לסמכות ההלכתית העליונה. עמרם גאון משיבת סורא ערך את סדר עמרם גאון המהווה עד היום את התשתית להגדה של פסח. סעדיה גאון מאותה ישיבה כתב ספרי הלכה ופירושים רבי השפעה. נטרונאי גאון, שרירא גאון ואחרים תרמו טקסטים מכוונים לאורך התקופה הזו, בת מאות השנים.

במסעה של העברית ראויים כאן לציון שני עניינים. שפת הדיבור העממית של יהודי אגן הסהר הפורה נודדת מן הארמית אל הערבית, ויוצרת קרקע לצמיחת מאוחרת יותר של שפות יהודיות-ערביות. תרומתה המרכזית של התקופה במסעה של העברית היא מהלכים מכוונים בניסוח הדקדוק העברי, וביצירת התשתית למילונאות העברית. הגאונים היו הראשונים שתיארו את דקדוק לשון המקרא, והניחו את אבן היסוד להבנה הדקדוקית הרווחת בימינו. בתקופה זאת חוברו המילונים הראשונים של הלשון העברית. רב סעדיה כתב את "ספר צחות הלשון", ובו כללים דקדוקיים עבור המשוררים, את החיבור "שבעים מלים בודדות" שבו פירש מילים יחידאיות במקרא וכן את "האגרון", מילון עברי מצומצם שיש רואים בו את ראשון המילונים העבריים. מנחם בן סרוק שפעל בספרד כתב את "מחברת מנחם", שהיא המילון העברי-עברי הראשון לשפת המקרא. בן דורו דונש בן לברט, שתתם תרומה מכרעת לדקדוק, התפרסם בכתב ביקורת חריף על מחברת מנחם. מהוויכוח ביניהם אנחנו ניזונים עד היום בהבנת הדקדוק העברי.

בתקופת הגאונים פוצחה לראשונה מערכת השורשים והמשקלים. הגאונים הבינו שרוב המילים העבריות מבוססות על שורש עיצורי ועל משקל, הבנה המשרתת אותנו עד היום בהבנת אוצר המילים שלנו ובעיצובו. בעניין זה רצוי להבהיר דרך חשיבה נפוצה אך שגויה. השפה העברית, בדומה לשפות השמיות האחרות, לא נוצרה על ידי מדקדקים שקבעו את שיטת השורשים. שפה טבעית אינה נולדת על שולחן כתיבה. לצד רוב המילים בעברית הקלאסית הגזורים משורש או

שנגזר מהן שורש פעיל יש אלפי מילים חסרות שורש. ככל שחלפו השנים הוטמעו גם המילים האלה ברובן בשיטת השורשים, ואחרות זכו לפיתוח בדרכים מקבילות.

דומה שתרומתה המרכזית של התקופה במסע היא ההכרעה במחלוקת בעלי המסורה על הניקוד הטברני כניקוד המקובל בקריאת המקרא, ודחיית הניקוד הבבלי והארץ ישראלי. בימי החכמים רווחו שלוש שיטות ניקוד. בנוסף לשיטה שמוצאה בעיר טבריה, שהציגה את סימני הניקוד המוכרים לנו כיום, פותחו גם הניקוד הארץ ישראלי והניקוד הבבלי, שיטות ניקוד עם סימנים שונים מהמוכרים לנו כיום, המייצגות הגיות שונות. בניקוד הבבלי, למשל, לא נמצא ההבדל המוכר לנו בין הסגול והפתח, וכך המילים כָּלָב וּשְׁחַר נהגו באותן תנועות. היום רוב הישראלים אינם מכירים את רזי הניקוד, שהרי קמץ, פתח וחתף-פתח נשמעים לנו כאותה תנועה, אולם בעבר לכל אחד מהם היה צליל שונה, והניקוד משקף למעשה מבטא קדום יותר של השפה העברית.

בימי הגאונים הכריעו בעלי המסורה במחלוקת בין התומכים בכל אחת משיטות הניקוד, והזוכה המאושרת הייתה, כידוע, מסורת הניקוד של טבריה. זו לא הייתה רק הכרעה טכנית שאפשרה קריאה אחידה של התנ"ך. הניקוד הטברני, שהוא גם המלא והמפורט מבין שלוש המסורות, מניח תשתית לדקדוק העברי עד ימינו. הוא משקף שינויים היסטוריים בשפה, ובו בזמן מעניק לנו בסיס לדקדוק סינכרוני, המציג מערכת קוהרנטית, אף כי עמוסה בחריגים וכללי משנה. באותה תקופה מתבססת הבנת המבנה העברי השמי של משקלים ושורשים, המשרת אותנו עד היום בצמיחת אוצר המילים.

7

התחנה השביעית היא המאות הראשונות של האלף השני, ימי תור הזהב בספרד ופרשני המקרא באשכנז. קשה להמעיט בחשיבותה של התקופה המסעירה הזו בצמיחת השפה העברית. בספרד פרצו מעיינות של יצירה פרשנית, הלכתית ופואטית, ובכל אחד מהם העמיקו השימושים הלשוניים. הרחבת אוצר המילים ובניית דרך הטיעון אפשרה דיונים בעברית בתחומי הלוגיקה והמדע. לצד אלה צמחה תרבות פיוט עשירה, שגם פרצה את גבולות התוכן הדתי.

השחקן המשפיע והמעשיר באותה תקופה היא הערבית, שהייתה בעת ובעונה אחת שפת דיבור ושפת כתיבה של היוצרים היהודיים. המשוררים והפרשנים שכתבו עברית הכירו את הערבית, היא הייתה שפת הדיבור שלהם וגם שפת כתיבה ויצירה. המגע בין שתי השפות הוליד מעבר טבעי של מילים מהערבית השמית לעברית השמית, כגון אופק, קוטר, מרכז ולחץ. הוא אפשר דרכי יצירה חדשות, כגון יצירת מונחים ממילות תפקיד. כך נוספות למילות השאלה מה, מי ואיך, הסיומת –ות, הזכורה לנו מן המלכות של מגילת אסתר, ונוצרו מושגים מופשטים: מהות, איכות וכמות. את הצורה הזו שאלו המחדשים מן הערבית, שם המילים המקבילות הן מֵהֵיא, פִּיפִּיה וּכְמֵיה.

הערבית הייתה צינור לשוני-תרבותי לתרבות יוון, וכך זכינו למילים כמו אקלים ומוסיקה, וכן למילה הנדסה שמקורה מפרסית. נוצרו גם פעלים חדשים כמו הפועל להתפלסף, מן המילה פילוסופיה. הבלשן בנימין קלאר מצביע על כך שמספר המילים שנדדו ישירות מערבית אינו עולה על מאה, ואולם באותה תקופה חודשו אלפי מילים על בסיס שורשים קלאסיים, והעשירו את יכולת הביטוי וההפשטה של יוצרי התקופה. חלק לא קטן מהן לא שרד את המעבר לעברית החדשה. יוצרי התקופה המשיכו את הדיון בדקדוק העברי והעמיקו את ביסוסו, ואצל כמה מהם, כמו אברהם אבן עזרא, נמצא התייחסות עקבית בפרשנות המקרא לשאלות דקדוקיות.

סודו של תור הזהב הוא במעמדם של היהודים כחלק בלתי נפרד ואף מוביל בעילית התרבותית של התקופה. העילית היהודית הייתה פתוחה לתרבות הערבית השכנה, ודרכה לתרבות יוון, והיוצרים פעלו באווירה של חרות מחשבתית והלכתית, תוך שהם שומרים היטב על בידול היהדות מסביבתה. במקביל להם פעלו פרשני המקרא באירופה, וזאת בתנאים שונים בתכלית, ובניתוק ובידול קנאי מן הסביבה שדחתה אותם. הגדול בהם הוא רש"י, שפרשנותו היא אבן דרך ביצירה לשונית, בהרחבת משמעות מילים, ובהבנת מילים מוקשות מן המקורות.

8

התחנה השמינית היא התקופה שלאחר תום תור הזהב, תקופה של יצירה עברית עשירה המפוזרת על פני תפוצות היהודים. היא בעיקרה הלכתית. מתפתחת בה ספרות השאלות והתשובות שהיא מטבעה דידקטית-דיאלוגית, ונשענת על הצורך להבהיר את יסודות האמונה ומצוות התורה בדרך נגישה. לצידה מתפתחת ספרות הקבלה, המציגה אפשרות נוספת לשימוש בעברית, כשפת מסתורין, מופשטת ופיגורטיבית בעת ובעונה אחת.

בתקופה הזו לאורך השנים צמח היהודי הטריגלוסי, התלת-לשוני, צמיחה המאפיינת את היהודים בארצות הגולה עד המאה העשרים. התלת-לשוניות נבנתה על שלושה מרכיבים: שליטה בשפת הסביבה לצורך חיי הציבור; שליטה ושימוש בעברית במסגרות הדתיות ובין הגברים בלבד; והשפה היהודית שלה תפקיד משמר ודינמי. היא משמרת את חומות הלשון של הקהילה היהודית, שואבת משפת הסביבה, ומאפשרת לרכיבים עבריים, בעיקר מעולם ההלכה והדת, להתערב בלשון העממית.

וכך נמצא בידיש מילים עבריות כמו גיבור הנהגה גיבֶר, מתנה הנהגית מְתוּנָה, תכלית הנהגית תכלֶס וכפרה הנהגית כפּוּיָרָה, כולן תוך מעבר ממלרע למלעיל. בביטוי אופֶצְלוּכעס מסתתרת עברית: אויף צו להכעיס. ביהודית המרוקאית נמצא מילים כמו בהימא (בהמה), איריס (ארץ) ומזאל – מזל. בלדינו נמצא את הביטוי בעל מוס, אֶסְקָאבא שהיא תפילת השכבה, פייטן, וחרוז של שיר. חלק מן השפות היהודיות היו כתובות, תמיד או לעיתים, בכתב עברי.

הידיש מוכרת כבר מראשית האלף הראשון, השפות הערביות-היהודיות של צפון אפריקה אף הן תוצר של ימי הביניים, והלדינו היא תוצר של גלות ספרד. באופן מעט פרדוקסלי השפות היהודיות לא רק סייעו בשימור העברית, אלא גם בשימור שפת הסביבה שבתוכה נוצרו. היהודים גיבשו את השפה בסביבה של שפה חיה, אך לאחר שנדרו מסביבתם היא קפאה, בעוד שפת הסביבה המשיכה להשתנות. על כן הלדינו מסייעת לחקור את הספרדית הקדומה, הערבית של יהודי בגדד את הערבית הקדומה של עירק, והידיש רבדים שונים של הגרמנית. אפילו חוקרי הונגרית פונים לידיש בחיפוש אחר מבנים קדומים של ההונגרית שנשמעו בידיש.

9

התחנה התשיעית היא תחנת המשכילים היהודיים של המאה ה-19. במסעה של העברית עד כה לא התערער האתוס הדתי של האמונה העמוקה בכתבי הקודש, בקיומו של האל היחיד ובתפיסת העם הנבחר. הערעור הבולט הראשון על האתוס הזה הוא של תקופת הנאורות באירופה, שהמוקד שלה התפתח במרכז אירופה, וליהודים היה בה תפקיד נכבד. הנאורות היא משרת המודרנה והעידן החילוני, וסביבה נוצרה קהילה של יהודים משכילים שלא ויתרו על יהדותם, ועל הלשון העברית שהכירו מלימודיהם במסגרות דתיות.

ספרות ההשכלה היא אפוא ניסיון להציע גירסה יהודית של עידן הנאורות באמצעות השפה. ספרות ההשכלה הניחה מסד לספרות העברית החדשה באמצעות שיבה ללשון המקראית, אם כי התקשתה בפיצוח הגנום של שפת המקרא כיסוד לספרות מודרנית. מעמדן של שפות אירופה, העומדות במרכז תנועת הנאורות בתקופה זו, מתחזק כגורם השפעה על העברית.

10

התחנה העשירית במסע הארוך היא התקופה הקרויה תחיית הלשון. את מטבע הלשון הזה טבע אליעזר בן יהודה בטור שבועי שכתב בעיתוניו השונים. תחיית הלשון העברית אינה רק מטבע לשון, אלא שמה של תקופה קצרה בת כמה עשורים, משנות השמונים של המאה ה-19 ועד השנים הראשונות של המאה העשרים. במרכיבי התנאים להשתמרות השפה וצמיחתה חלו שינויים מפליגים. הקהילה היא עתה ארץ-ישראלית. תחיית הלשון אמנם השפיעה גם על התפתחות העברית בחלק מהתפוצות אך יצירתה התרחשה כאן.

האתוס הוא האתוס הציוני. בן יהודה, צעיר ציוני נלהב, פרסם את מאמריו הראשונים בזכות רעיון השיבה לארץ ישראל, ובהם כלל טענה עקרונית על ההכרח לחדש את השפה כחלק מהמהלך הציוני. השפה בתקופת הזמן הזו מצויה בעידן מעבר, שהדגש בו הוא על פיצול השימושים והנהגים הלשוניים. היהודים דיברו כאמור בשפות הסביבה שבה חיו, והשפות האלה השפיעו בדרכים שונות, רובן סמויות, על השפה החדשה. לצד זה הם הביאו אתם את שפות היהודים השונות. שפות הסביבה ושפות היהודים יצרו מציאות לשונית מפוצלת, לעשרות שפות ודיאלקטים.

בישוב הארץ ישראלי התקיים עוד לפני שיבת ציון וגם במהלכה בליל שפות עממיות: יידיש, ערבית, לדינו, טורקית וגם עברית. שומרי המסורת המשיכו להשתמש בשפה בדרך המסורתית, כלשון קודש, החילונים החדשים התאמצו להפוך את העברית לשפה המתאימה לכל תחומי החיים. לצד אלה ניצבו בפני המחדשים שתי חטיבות לשון שונות בהיבטים רבים וחשובים שעליהן התעכבנו לאורך המסע: לשון מקרא ולשון חכמים. בלשנים שבן יהודה נועץ בהם סברו שהחיבור בין הלשונות אינו אפשרי, וגם חלק מעמיתיו של בן יהודה סברו כך.

שנות תחיית הלשון הן שנות ההכרזה על החיבור מחדש של העברית גם אל דובריה, גם בין רבדיה, וגם אל כל תחומי החיים, כשפה אופפת כל. העומדים מאחורי ההכרזה הם קבוצה קטנה של פעילים ציוניים העוסקים בתחומים שונים שהרוח החיה שבהם היא בן יהודה, והיא התממשה בעיקר בעיתונות עברית, בהקמת מוסדות כגון ועד הלשון, בעבודה מודעת של הרחבה המילון העברי, ובהקמת מוסדות לימוד המלמדים בעברית.

הסוכן הכמעט בלעדי של הרחבת המילון הייתה העיתונות החדשה, שהתמודדה עם הצורך להציג את חדשות היום ואת הווי ארץ ישראל המתחדשת בשפה העברית. הצורך הזה הוליד גל חידושים, חלק ניכר מהם הם חידושים לשעשה שלא נקלטו. "מילון המילים האובדות" של עוזי אורנן מתעד את התקופה הזו. המילון מביא אלפי ערכים המעידים על דרך החשיבה של המחדשים, שהיא מורשת מחשבת המשכילים. הגיאוגרף נקרא אז 'כותב גלילות הארץ', מהומות ופרעות כונו 'בלבולים', ולמיתון כלכלי קראו 'עצירות'.

בהשפעת האתוס הציוני התחזקה ההתנגדות לשימוש בלעז. להתנגדות הזו ולמאבק בלעז היו הישגים חלקיים. המחסור במילים עבריות היה משווע. שפת תרבות מוכרת, מן האנגלית והספרדית דרך הערבית והסינית המנדרינית מכילה מאות אלפי מילים. לרשות מחדשי השפה עמדו כעשרים וחמש אלף מילים בלבד. השימוש הלשוני בפועל בימי תחיית הלשון יצר שפה

רב-לשונית, שפה היברידית שבה העברית שזורה בלעז ממקורות שונים, כאשר השפות המשפיעות בעיקר הן גרמנית ורוסית.

להמחשת המתח הבין לשוני הזה אפשר להצביע על מלחמת השפות. מחד גיסא נדחתה התוכנית ללמד במוסד החדש, הטכניקום, הטכניון לעתיד, בגרמנית, למרות שבעולם כולו הגרמנית הייתה השפה המובילה בתחום ההנדסה והארכיטקטורה. מאידך גיסא, מאז ועד היום רוב רובן של המילים המסמנות את התחום האקדמי בישראל הן בלועזית, בעיקר בגרמנית: אוניברסיטה, סטודנט, דוקטור, סמסטר, קורס ועוד ועוד. בן יהודה החזיר למגרש שותף ותיק: הערבית. הוא אפילו הציע לאמץ את כל השורשים הקיימים בערבית לעברית וליצור מהן מילים חדשות, אך נדחה על ידי עמיתיו. בפעולת חידוש המילים השתמש בן יהודה לא מעט במוטיבים ערביים, וכך זכינו למילים כמו 'אדיב', 'מגבת' ו'מכללה', וליצירות המזכירות את דרך הנטייה הערבית כמו 'זהות' ו'עירייה'.

באותה תקופה נקבעו גם היסודות למבטא הארץ-ישראלי. בהנהגתו של בן יהודה נקבע כי המבטא יתבסס על מסורת ההגייה הספרדית. היו לכך טעמים לשוניים-היסטוריים וגם אידיאולוגיים, שכן היידיש נחשבה לסמל הלשוני של הגלות האשכנזית שממנה הגיעו הציונים החדשים.

11

התחנה הבאה, בעשורים הראשונים של המאה העשרים, היא תקופת מימוש החזון, הפיכתה של תחיית העברית מהכרזה למציאות מנצחת. הסוכן המרכזי של הצלחת החזון היא מערכת החינוך. לא רק שמערכת זו התנהלה כולה בעברית, אלא היא ענתה על ההכרח להשתמש בשפה משותפת, לאחר שהחניכים הגיעו מבתיים שבהם דיברו בשפות שונות.

בתקופה הזו ניכר אפוא מתח בין הלשון המפוצלת של חברת מהגרים, לבין היסוד המלכד שנבע משני כיוונים שפעלו במשולב: מן האידיאולוגיה הציונית, וממערכת החינוך. הסטטיסטיקה של דוברי העברית לאורך השנים מגלה שהמתח הזה נמשך ומלווה את ההגירה לישראל למעשה עד היום. בשנים 18-1916 דיברו רק 25% מן הבורגרים היהודים עברית, לעומת 53% מן הילדים. ב-1954, כבר אחר קומה של מדינת ישראל וניצחונה המלא של העברית, 40% מהמבוגרים בלבד דיברו עברית כלשון יחידה או עיקרית, לעומת 80% מן הילדים.

חזונו של אליעזר לחבר את לשון המקרא ולשון חכמים נחל הצלחה מהירה ומוחצת. השפות הותכו זו לזו והן מעשירות זו את זו ואת העברית המתחדשת, לצד תרומה לא מבוטלת של לשון ימי הביניים. לשפה החדשה קוראים על כן גם 'שפת היתוך'.

בעברית הבינונית נמשך במרץ מפעל הרחבת המילון, וכן הרחבת הספרות והעיתונות העברית כסוכני שפה. לצד הגיבוש של העברית כשפה מרכזית ואופפת-כל התרחבו דווקא השפעות הלעז בכמה ערוצים. לשפה נוספים מילים וביטויים רבים כשאילה ישירה משפות שונות, הן בשפת תחומי המחקר השונים, הן בעברית הבינונית והן בסלנג. מאות מילים חיוניות לשיח כמו אינטואיציה, דמוקרטיה, טקט, הומור, טלפון, רדיו וטלוויזיה לא זכו לתרגום. הסלנג הישראלי רווי מילים שאולות עד לכדי כמחצית מאוצר המילים, מקוטר ופרייער בידיש, דרך אהלן וסבאבה וחנון בערבית, ועד קול והיי וביי מאנגלית. העברית התעשרה באלפי תרגומי שאילה נרחבים. צירופי לשון כמו 'קור כלבים', 'חתול בשק' ו'קופת חולים' הגיעו מרוסית, יידיש וגרמנית. את אלה פרנסו שפות המהגרים, לצד ההיכרות של מנהיגי השפה החדשה עם שפות העולם ותרבותו.

התחנה השתים-עשר, שבה אנחנו נעים היום היא העברית הישראלית. המונח "עברית ישראלית" נטבע על ידי חיים רוזן בשנות השישים של המאה הקודמת. טענתו, המקובלת היום ומזינה את המחקר, היא שבעברית החדשה נוצרו עם השנים מבנים תחביריים, מורפולוגיים, פונטיים וסמנטיים משמעותיים המחייבים מחקר נפרד של הנדבך הזה בעברית. בעוד השינויים בעבר נבעו מהתפרצות גיאולוגית של תחום לשון נסתר, או מצמיחה בתוך המסלול הבטוח של הטקסטים הפרשניים וההלכתיים, התפתחות העברית הישראלית ניתנת להגדרה כצמיחה טבעית מואצת, המשולבת בהכונה. הדגם הזה חיוני, עקב הזמן הקצר העומד לרשותה של השפה המתחיה, החותרת להיות שפה אופפת כל.

הצמיחה של העברית הישראלית מתבטאת בהרחבה מתמדת של אוצר המילים שבה לוקחים חלק האקדמיה ללשון, התקשורת, הסופרים, אנשי מחקר ועוד. חידוש המילים נעשה במסגרת מורפולוגית הבנויה על שני אדנים שלשניהם בסיס בעברית הקלאסית. הראשונה היא הגזירה המסורגת, המשלבת ליחידה אחת שורש ומשקל, כמו 'תוכנה' מן השורש המקראי תכ"ן ובמשקל המקראי של המילה חוכמה; או 'שדולה', מן השורש התלמודי שד"ל, במשקל המקראי של המילה פקודה. הגזירה השנייה קרויה גזירה קווית, המוסיפה צורנים למילות בסיס, במידת מה בדומה לשפות אירופה. ואם קיבלנו מן המקרא את השיגעון, העברית החדשה נתנה לנו את העיתון והמסרון. אם קיבלנו ממגילת אסתר את המלכות, לשון חז"ל הוסיפו עליה את האחריות, חכמי ימי הביניים את המהות והישות, בא בן יהודה והוסיף את הזהות ובנו איתמר את העצמאות. דרך הגזירה הקווית הולכת ומתחזקת בעברית הישראלית על חשבון הגזירה המסורגת, ואולי ניתן להצביע כאן על השפעה לועזית סמויה.

לצד הרחבת המילון מתרחשת פעילות תת קרקעית של הרחבת משמעים של אלפי מילים והתאמתם לצורכי השפה המודרנית. 'חשמל' התגלגלה מחזון יחזקאל אל האנרגיה המודרנית. 'רכב' הפכה מכלי רתום לסוסים למרכבה ללא סוסים. 'נשף' הפכה משם נרדף לערב לאירוע חגיגי. תהליכי צמיחה ושינוי ניכרים במבטא העברי, בדרכי ההגייה. אפשר למנות בין החשובים שבהם את הוויתור על עיצורים אופייניים להגייה המזרחית כמו 'ע' ח' ק' ט' וכדומה. האופציות התחביריות מתגוונות, חלקן בהשפעה של שפות אירופה. שפת הדיבור מתעשרת ומתגוונת עד כדי יצירת מעין סוציולקטים כמו שפת החרדים, שפת הצבא ושפת הפריפריה. הרופאים עובדים במחלקות האונקולוגיה והאורולוגיה, אנשי הקולנוע מצלמים שוטים (במלעיל), כותבי האינטרנט כותבים בלוג, המכונה גם 'יומן רשת'. השיפוצניקים משליכים שליכטה באמצעות שפכטל, הבמאים מעמידים סצינות, והכדורסלנים זורקים ליי-אפים לאחר פיק אנד רול בין הגארד והפיבוט. הלעז נוכח גם בתהליך גזירת השורשים החדשים בקצב יומיומי, וכך הופכת מילה לועזית לפועל עברי. מקטרים ומפרגנים בידיש, מפשלים ומתחרפנים בערבית, מפנטזים באנגלית ומקמבנים קומבינה, מילה שמוצאה מהלדינו.

סוף דבר: הפולמוס על סיפורה של העברית

המסע שעברנו זה עתה בתריסר תחנותיו כרוך בפולמוס מתמשך. הפולמוס מתמקד בעברית החדשה, זו שאנו חיים יום ויום ואחראים על חידושה. בפולמוס זה אפשר להצביע על שלוש עמדות שונות. יצוין שבאף אחת מהן לא נטען היום שהעברית הייתה "שפה מתה" וחזרה לחיים. מטבע הלשון האומלל הזה היטה את הדיון לאפיקים לא רצויים. "תחיית הלשון" אינה חזרה מן המתים אלא רנסאנס, כפי שיוסבר להלן. שלוש העמדות הן:

מהפכה על יסודות קלאסיים. עמדה מרכזית הרואה בתחיית הלשון מהפכה המיוסדת על העברית הקלאסית אך תוך מהלכי שינוי מפליגים.

שלב התפתחות טבעי בתוך רצף לשוני היסטורי מתמשך. תפיסה הטוענת שתחיית הלשון אינה מהפכה אלא שלב מתוך בהיסטוריה לשונית, שבה העברית נכחה תמיד והמשיכה לצמוח לאורך הדורות. טענה זו טוענת למשל פרופ' רחל אליאור.

שפה חדשה שהעברית הקלאסית היא מרכיב שלה. תפיסה זו טוענת שהעברית אינה המשך של העברית הקלאסית אלא שפה חדשה שהעברית הקלאסית היא מרכיב אחד שלה ולא בהכרח מכריע. בין היתר הוכתרה העברית החדשה בכינויים כמו שפה פידג'ינית, שפה קריאולית, שפה סלאבית, שפה היברידית, וכן "ישראלית" ללא הרכיב "עברית", כהצעתו המתוקשרת של גלעד צוקרמן.

לא במפתיע אטען שהתיאור הנכון הוא הראשון. התיאור השני נשען לפי פרופ' אליאור על אוצר היצירה העצום לאורך אלפי שנות היצירה העברית בגולה, המוכיח שהיהודים שלטו בעברית, השתמשו בה, כתבו בה והיא שימשה אותם הן לשיח פנימי במוסדות הציבור והדת והן כלינגוא-פרנקה של יהודים מארצות שונות. התיאור הזה לעצמו נכון ואף אינו דורש ערעור, אבל הוא מחזק למעשה את הטענה הראשונה, שכן הוא מדגיש את חצי הכוס המלאה ומתעלם מחצי הכוס הריקה. לצד היש הגדול שאליאור מצביעה עליו אין ערעור על עובדות נוספות גם בטענותיה שלה. הגברים בלבד דיברו עברית; העברית שימשה את היהודים, כמשתמשים מן השורה וככותבים, פוסקים ופרשנים כמעט אך ורק לצרכים דתיים; גדולי התורה לדורותיהם קבעו חיץ הלכתי נוקשה בין שפת הקודש לבין שפות החול, שאותה שירתו השפה היהודית ושפת הסביבה; מכאן כמובן התנהלו חיי היומיום וחיי המשפחה רובם ככולם בשילוב שתי השפות שאינן עבריות, היהודית והסביבה. את התיאור הזה מחזקת הסטטיסטיקה של דוברי העברית בארץ ישראל, המראה את הקושי הגדול של המהגרים להסתגל לשפה החדשה, להכיר אותה ולהשתמש בה.

התיאור השלישי קנה לו מהלכים שחלקם נשענו על אופנות בחקר הלשון וחלקם על טענות בפולמוס על מעמדה של הציונות היום. התפיסה הפידג'ינית מציגה את העברית כשפה פשוטה הנוצרת ממפגש בין שתי שפות או יותר, במקרה זה מפגש של העברית עם שפות המהגרים. כאשר הפידג'ינית הופכת לשפת אם היא הופכת לקריאולית. התפיסה הזו דעכה כשם שעלתה כיוון שלא תאמה את ממצאי המחקר הלשוני, ואת המציאות שבה העברית הגבוהה ושפת הדיבור מתלכדות ויוצרות ביניהן יחסי גומלין. לצד העברית פעלו ופועלות שפות רבות השותפות בעברית הישראלית, אבל לכולן מעמד נלווה ומשני. שפת פידג'ין מתנערת מן הדקדוק והמסורת הכתובה. אין ולו מחקר אחד על לשון הדיבור, שלא לדבר על לשון התקשורת והספרות שמאשש זאת כאשר מדובר בעברית. התיאור הקריאולית מנותק כמובן לגמרי מן המציאות הלשונית.

הטענה של פול וקסלר כי העברית היא במהותה שפה סלאבית לא זכתה לממשיכים. גם היא מבודדת תופעות בודדות בעברית הישראלית ומתעלמת ממכלול הגורמים המעצבים אותה.

טענתו של גלעד צוקרמן וניסיונו להטמיע את המונח 'ישראלית' כשם לשפה החדשה קנתה מהלכים בציבור כיוון שיש בה רעננות וחדוש, אבל היא אינה עומדת במבחן העובדות ומחקר הלשון חסר הפניות. מי שמנסה להוציא מן העברית החדשה את השפה הקלאסית, יגלה שהעברית החדשה צונחת כסופלה שיצא מהתנור טרם זמנו. מעמדה של העברית הקלאסית בעברית החדשה הוא איתן כמעט בכל האספקטים הלשוניים. המורפולוגיה של העברית נשענת על עקרונות המורפולוגיה השמית באופן קיצוני יותר משפות המקרא והתלמוד עצמן; אוצר

המילים העבריים החדש מכיל לצד למעלה מחמישים אחוזים של ערכים קלאסיים, ולצידם כמעט ללא יוצא מהכלל ערכים חדשים הנשענים על שורשים קלאסיים; באשר לפונטיקה ולתחביר, ההגייה העברית עצמה עברה שינויים לאורך הדורות, וההגייה העכשווית היא תולדה שלהם. כאן אפשר להצביע על השפעה אירופית, אבל זו אינה ההשפעה היחידה. הגיית הגרונות למשל לא הייתה נחלת הכלל כבר בימי המשנה. המונח 'תחביר עברי', שלטענת צוקרמן נשען על תחביר היידיש, הוא מלאכותי. יש לעברית אופציות תחביריות מגוונות, חלקן מתבססות על העברית הקלאסית, אחרות נוצרו בהשפעת לשונות זרות במגע, ומודלים תחביריים לא מעטים הם יצירה ישראלית מקורית. 'מה נשמע' בנוי אכן במתכונת סלבי-יידישאית. הצירוף 'ילדה יפה' בנוי במודל עברי, בעוד שעל פי היידיש היה עלינו לומר 'יפה ילדה'.

תחיית הלשון היא מהפכה. לא הקמה לתחייה של המת, אלא השבה של מערכות שלמות ותפקידים מהותיים של שפות חיות אל חיי הקהילה היהודית הצומחת בארץ ישראל: שפת דיבור; תקשורת בין אישית יומיומית; לימוד רב תחומי; חיי הציבור; תקשורת ועוד כהנה. הטקסטים הדתיים הממשיכים להיכתב הם ערוץ אחד, לא מרכזי, של העברית החדשה. אם זו אינה מהפכה, אינני יודע מהפכה מהי. אבל המהפכה הזו לא הייתה מתרחשת לולא ידעו מנהיגיה לחלץ ממסעה המופלא של העברית את אוצרותיה, ולא להשליך דבר. מבחינה זו, זוהי מהפכה ללא שפיכות דמים, מהפכה מכילה, מהפכה נאורה.